

DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS BEASMENIAI VEIKSMAŽODINIAI SAKINIAI SU VIETININKU, ŽYMINTYS ASMENS BŪSENĄ

LAIMA KATKUVIENĖ

§ 1. Dabartinėje lietuvių kalboje plačiai vartojami tokie beasmeniai veiksmažodiniai sakiniai (toliau – BVS) kaip *Man ausyse ūžia; Man akyse mirga; Man burnoje kartėja* ir pan., nusakantys asmens fizinę arba psichinę būseną. Šių sakinių pamatą sudaro intranzityviniai veiksmažodžiai, einantys su daiktavardžiu arba jo substitutu naudininku, žyminčiu asmenį, su kuriuo siejama šių veiksmažodžių nusakytą būseną, ir daiktavardžio vietininku, nurodančiu pojūčių vietą; taigi šio tipo BVS sudaromi pagal struktūrinę schemą $V_a - N_{dat} - N_{loc}^1$.

Nors šie lietuvių kalbos BVS yra plačiai vartojami, jie dar nėra specialiai tyrinėti². Straipsnio tikslas – panagrinėti jų sintaksinę bei semantinę struktūrą ir parodyti jų santykius su atitinkamais asmeniniais sakiniais³.

§ 2. Pagal veiksmažodžio leksinę reikšmę visi BVS su vietininku skirstomi į keturias grupes:

1. BVS su garsus reiškiančiais veiksmažodžiais, nusakančiais tam tikrą asmens būseną: *baladoti, burg(z)ti, būgnyti, cypiti, drioksti, dundėti, dunksentti, dzingsėti, dzvembti (dzvimbti), džergžti, gargti, kliuksėti, kunkuliuoti, kurkti, marmėti, mušti, ošti, skambėti, spengti, spiegti, šnarėti, trinksėti, tvinkčioti (tvaksėti, tvinkseti), ūžti, zvimbti* ir pan. Šie veiksmažodžiai eina su daiktavardžių *ausys, galva, smilkiniai, krūtinė, pilvas, viduriai* vietininku, pvz.: *Kaulus laužia, galvoj baladoja* BorDGJPK 25. *Galvoj ūžia, pilve burzgia* LTR (Plv) (LKŽ I 1184). *Nerėkit, net ausyse drioskia* (LKŽ II 723). *Kad ims barabanyti, tai net ausyse dunda* Bd (LKŽ I 649). *Kakta aprasojo, ausyse dunkseno* S. Čiurl (LKŽ II 858). *Man kartais ausyse dzvimbta* Lkd (LKŽ II 1008). *Uršulei net pilve sukurkė iš susijaudinimo* VaižgR I 321. *Mano širdis ūmai nustoja plakusi, kūnas nutirpsta, paskui ir vėl greitai muša*

¹ Plačiau apie struktūrinę schemą žr. Русская грамматика, 1980, c. 92–98; Распопов, 1976, c. 65–67; Katkuvienė, 1979, p. 39–47.

² Keletas pavyzdžių pateikiama šiose knygosė: Paulauskienė, 1971, p. 51; Lietuvių kalbos gramatika, 1971, p. 218; Lietuvių kalbos gramatika, 1976, p. 611, 615.

³ Pavyzdžiai rinkti iš „Lietuvių kalbos žodyno“ (toliau – LKŽ) 1–12 tomų bei žodyno kartotekos (toliau – LKŽk), tautosakos ir grožinės literatūros. Pateikiant pavyzdžius iš grožinės literatūros, straipsnyje vartojami „Lietuvių kalbos gramatikos“ 3 t. sutrumpinimai.

smilkiniuose, užia ausyse BilPS 7. *Galva sukos, ausyse skambėjo* BilR I 64. *Nerėk teip galsiai, ba jau man net ausyse spiegia* Pns (LKŽ III 71). *Ausyse zvimbė, krūtinėje trinksėjo* trš. *Smilkiniuose tvinkėjo, sunkiai gurguliavo krūtinė* VienUT 39.

2. BVS su regos pojūčius reiškiančiais veiksmožodžiais, nusakančiais tam tikrą asmens būseną: *dryžuoti, kemeruoti, mainytis, mirgėti (margali(u)oti, mirguliuoti, mirgentis), raib(ė)ti, raib(uli)uoti, suribėti, ribuliuoti, sijoti, tavaruoti(s), baltuoti, žaliuoti* ir pan. Šie veiksmožodžiai eina su daiktavardžio *akys* vietininku, pvz.: *Kai skaitau, akyse dryžuoja, ir negaliu matyt* Kps (LKŽ II 737). *Jau negaliu skaityt, akyse kemeruoja* Lš (LKŽ V 558). *Prie lempos šviesos jau negaliu skaityti – mainos akyse* Lš (LKŽ VII 740). *Nuo saulės akyse labai mirga* Ds (LKŽ VIII 249). *Man akyse tik raibuota, nieko nematau* Skr (LKŽk). *Ilgai skaityt negaliu – sijoja, sijoja akyse* Aps (LKŽk). *Gal man akyse tavaruojasi* CvR I 200. *Akyse mirga, baltuoja, ausyse gaudžia baugus pūgos skardas* J. Bil (LKŽ VIII 249). *Kad smogė su basliu per galvą, net akyse pažaliavo* LnkV (LKŽk). Čia priklauso ir veiksmožodžiai *blai-vėti, giedrėti, temti (tamsėti), švisti (šviesėti), žaibuoti, žaruoti* ir pan., paprastai žymintys atmosferinius-meteorologinius procesus. Nusakydami asmens būseną, šie veiksmožodžiai parodo panašumą tarp žmogaus emocijų ir stichinių gamtos jėgų. Jie eina su daiktavardžio *akys*, kartais su daiktavardžio *galva* vietininku, pvz.: *Man tuojau prablaivėjo akyse* ŠeinK 235. *Ir miegas išsisklaidė, ir pragiedrėjo akyse* ŠeinK 53. *Čia jam pamažu akyse ėmė temti* MairRR II 81. *Šilkinio popieriaus lapukai suvirpėjo jo rankose, galvoje aptemo* CvR I 341. *Jis (...) nubalo, akyse jam patamsėjo* Čiurliš 121. *Petriukui akyse prašvito, tartum troboj sužaubavo* LPIPKS 136. *Akyse sužaubavo, kai jis krito nuo malūno sparno* BorBM 250.

3. BVS su skonio pojūčius reiškiančiais veiksmožodžiais, nusakančiais tam tikrą asmens būseną: *(ap)(pa)karsti, rūgšt(ėl)ėti, saldėti, sūrstelėti* ir pan. Jie eina su daiktavardžių *burna, gerklė* vietininku, pvz.: *Taip kriokė tėvas, net gerklėje jam apkarto* ŽemR I 87. *Labai gerklėje rūgštelėjo, tai norėjos kai ko saldaus užvalgyt* Sb (LKŽk). *Taip begalvojant, ėmė saldėti burnoje, akys sunkėti* ŽemR I 277. *Truputį kaklą veržia ir burnoj sūrsteli...* VienUT 40.

4. BVS su įvairius pojūčius žyminčiais veiksmožodžiais, nusakančiais asmens psichinę būseną: *degti, suktsi, virti* ir pan. Jis eina su daiktavardžių *akys, galva, krūtinė* vietininku, pvz.: *Ir Kristupui pasidaro graudu, ir jam pradeda akyse degti* SimonVK 89. *Susisukė man galvoje. Viskas aplinkui ratu nuėjo* ŠeinK 255. *O krūtinėje tai virte verda, kad eitai, eitai užsimerkusi* Krėvš 74.

BVS su vietininku dažnai nurodoma asmens fizinės arba psichinės būsenos priežastis, paprastai žymima prielinksnine konstrukcija, pvz.: *Nuo to (nuo pasakų) dar labiau pilvuose kurkė* Vaižg (LKŽ VI 956). *Nuo ilgo klausymo pradėjo ausyse spiegti ir ošti* PietRR 43. *Ausyse spengė nuo kaitros* MarcinkPKJ 80. *Nuo minčių jam net smilkiniuose tvinkčioja* trš. *Nuo vėjo dvozgimo net ausyse užia* Rod (LKŽ

II 80). *Nuo saulės akyse labai mirga Ds* (LKŽ VIII 250). *Ėmė galva suktis, akyse raibti nuo įsižiūrėjimo į mirgantį orą* VaižgP II 225. *[kartu man gerklėje nuo pipirų š 312* (LKŽ V 311).

§ 3. Svarbus, tačiau iki šiol beveik netyrinėtas yra BVS su vietininku ir atitinkamų asmeninių sakinių santykio klausimas⁴. Lietuvių kalboje sutinkama dvejo pa šių sakinių koreliacija:

- a) *Man spengia ausyse*   b) *Man spengia ausys*
c) *Man ausyse spengia svirplių giesmė.*

Santykiai tarp a) ir b) tipo sakinių ir a) ir c) tipo sakinių yra skirtingi.

Pirmiausia panagrinėsime pirmąją koreliaciją: *Man spengia ausyse* – *Man spengia ausys*. Reikia pasakyti, kad ji nėra visuotinė. Tokius asmeninius atitikmenis paprastai turi tie BVS, kuriuose asmens pojūčiai lokalizuoti šiose žmogaus kūno dalyse: *akys, galva, gerklė, burna, krūtinė, pilvas*, plg.: *Man akyse mirga|mirguliuoja|raibsta|sijoja|tavaruoja|blaivēja|giedrėja|temsta|švinta|žaibuoja|žaliuoja* ir pan. – *Man akys mirga|mirguliuoja|raibsta|sijoja|tavaruoja|blaivēja|giedrėja|temsta|švinta|žaibuoja*; *Man galvoje maišosi|spengia|sukasi|ūžia* – *Man galva maišosi|spengia|sukasi|ūžia* (tačiau plg.: *Man galvoje sutemo|baladoja|muša|cypia*, bet ne **Man galva sutemo|baladoja|muša|cypia*); *Man gerklėje (burnoje) džiūsta/apkarto* – *Man gerklė (burna) džiūsta/apkarto*; *Man krūtinėje dega|gargia|verda* – *Man krūtinė dega|gargia|verda*; *Man pilve burzgia|kliuksi|kurkia|marma* – *Man pilvas burzgia|kliuksi|kurkia|marma*.

Asmeninių šio tipo atitikmenų paprastai neturi BVS su daiktavardžio *ausys* vietininku, plg.: *Man ausyse baladojasi|burzgia|drioskia|dunda|ošia|skamba|šnara*, bet ne **Man ausys baladojasi|burzgia|drioskia|dunda|ošia|skamba|šnara*. Išimti sudaro veiksmoždziai *cypti, spengti*, plg.: *Man ausyse cypia|spengia* – *Man ausys cypia|spengia*.

Sugretinus BVS ir atitinkamus asmeninius sakinius, matome, kad abiejų tipų sakiniai dažnai gali žymėti panašią situaciją – asmens fizinę arba psichinę būseną, t. y. jie gali turėti tą patį denotatą, plg.: *Man akyse raibsta|ribuliuoja|sijoja* ≈ *Man akys raibsta|ribuliuoja|sijoja*; *Man burnoje apkarto|džiūsta* ≈ *Man burna apkarto|džiūsta*; *Man pilve burzgia|kliuksi* ≈ *Man pilvas burzgia|kliuksi*.

Tačiau reikia pasakyti, kad BVS vietininkas nurodo pojūčių lokalizaciją, o atitinkamų asmeninių sakinių vardininkas nusako tų pojūčių šaltinį, plg.: *Man galvoje ūžia* – *Man galva ūžia*. Skirtingas semantinis vietininko ir vardininko vaidmuo išryškėja, palyginus sakinius *Man galvoje ūžia* – *Man galvoje ūžia vargonai*. Čia to paties daiktavardžio vietininkas atlieka tą pačią funkciją – žymi pojūčių vietą ir beasmeniame, ir asmeniniame sakinyje. Kadangi asmeniniame šis vietin-

⁴ Slavistikoje šis klausimas paminėtas [Твердовская, 1955, c. 11; Kryžan-Stanojevič, 1978, s. 301; Арват, 1969, c. 16].

ninkas eina su vardininku, reiškiančiu pojūčių šaltinį, galime daryti išvadą, kad beasmenio sakinio vietininkas neatitinka asmeninio sakinio vardininko, jie nėra alternantai⁵. Taigi signifikaciniu požiūriu šie beasmeniai ir atitinkami asmeniniai sakiniai nėra tolygūs⁶.

Kitokie yra santykiai tarp BVS₁ tipo *Man akyse tamsėja* ir atitinkamų asmeninių sakinių. Asmeniniuose sakiniuose veiksmoždziai yra vartojami tiesiogine reikšme, o beasmeniuose – perkeltine, ir sudaro frazeologizuotas konstrukcijas. Todėl tokie BVS paprastai nėra sinonimiški atitinkamiems asmeniniams, plg.: *Man akyse tamsėja* = nieko nematau, *Man akys tamsėja* = darosi tamsesnės. Nesinonimiški ir tokie sakiniai: *Man akyse pragiedrėjo/prablaivėjo/sužaibavo* ≠ *Man akys pragiedrėjo/prablaivėjo/sužaibavo*. Čia priklauso ir sakiniai su veiksmoždziais *mirgėti, žaliuoti*, plg.: *Man akys mirga/žaliuoja* = 1. *Man akyse mirga/žaliuoja*; 2. *Man akys žiba/darosi žalios*.

§ 4. Antrojo tipo koreliaciją sudaro tokie sakiniai, kaip *Man galvoje užia* – *Man galvoje užia vargonai*. Ji būdinga daugeliui šio tipo BVS, pvz.: *Galvoje užė vargonai* KatMAR 295. *Svirplių giesmė (...) dar labiau spengė ausyse* CvR I 72. *Stora vena kairiajame smilkiny tvinkčiojo dažnėjančiais dūžiais* BaltVRA 90. *Akys mirguliavo susikryžiaavę lubų balkonai* AlmŠ 355. *Margi ratai suribėjo akyse* trš LKŽ XI 528). *Vinco Dovinės akyse prašvito – naujas ir skaištus gyvenimas* BORMS 153. *O parugė baltas takelis ilgai akyse tavaruos* S. NėrdŽ 10. *Ona išeina, valgyti nebaigusi, nes kąsniai burnoje apkarsta* BubnBS 80. *Krūtinėje jai virė lyg bulvių katilėlis* VaižgDD 57. *Nuo sunkių minčių, rodės, ir mano galvoje kažkas ėmė užti ir treškėti* BubnBV 114. *Staiga akyse rausva šviesa aptemo* AlmŠ 140. *Apsiraminau kiek, regis, kažkas kaip ir perdegė krūtinėj* trš.

Šios koreliacijos sakiniai gali reikšti panašią situaciją ir turėti tą patį denotatą, t. y. juos galima laikyti denotatyviniais sinonimais, tačiau jų teikiama informacija yra skirtinga. BVS tipo *Man ausyse užia*, *Man akyse mirga* galime interpretuoti dvejopai: 1) būsenos kauzatorius nežinomas, 2) būsenos kauzatorius žinomas, bet neeksplikuojamas. Atitinkamuose asmeniniuose sakiniuose *Man ausyse užia vargonai*, *Man akyse mirga spinduliai* būsenos kauzatorius eksplikuojamas ir reiškiamas veiksmiu (plg. *Man ausyse užia nuo vargonų*, *Man akyse mirga nuo saulės* – čia kauzatorius apiforminamas kaip aplinkybė). Taigi signifikaciniu požiūriu antrojo tipo koreliacijos sakiniai nėra tolygūs.

⁵ Plačiau apie tai žr.: Wierzbicka, 1966, s. 192–193. Taip pat plg.: Fillmore [Fillmore, 1977, p. 71] teiginį, jog linksniai turi skirtingas semantines roles, jeigu jie sakinyje gali eiti kartu.

⁶ Apie denotacinę ir signifikacinę reikšmes žr.: Апресяк, 1967, c. 5–6.

1. Dabartinėje lietuvių kalboje beasmeniai veiksmažodiniai sakiniai su vietininku, žymintys asmens fizinę arba psichinę būseną, sudaromi pagal struktūrinę schemą $V_3-N_{\text{dat}}-N_{\text{loc}}$.

2. Šių sakinių pamatą sudaro intranzityviniai įvairius pojūčius (regos, skonio) bei garsus reiškiantys veiksmažodžiai, nusakantys asmens fizinę arba psichinę būseną.

3. Beasmeniai veiksmažodiniai ir atitinkami asmeniniai sakiniai gali būti tarp savęs koreliuojami dvejopai. Pirmosios koreliacijos sakiniai (*Man galvoje užia – Man galva užia*) paprastai yra denotaciniai sinonimai, tačiau signifikaciniu požiūriu jie nėra tolygūs – beasmeniuose sakiniuose nurodoma pojūčių vieta, o asmeniniuose – pojūčių šaltinis. Beasmeniai sakiniai tokio tipo kaip *Man akyse blaivėja* ir jų asmeniniai atitikmenys turi skirtingus denotatus ir nėra sinonimiški.

4. Antrosios koreliacijos sakiniai (*Man galvoje užia – Man galvoje užia vargonai*) gali būti denotaciniai sinonimai, tačiau signifikaciniame lygmenyje jie nėra tapatūs – beasmeniuose sakiniuose būsenos kazuatorius nežinomas arba neeksplikuojamas, o asmeniniuose – kazuatorius eksplikuojamas ir reiškiamas veiksniu.

БЕЗЛИЧНЫЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С МЕСТНЫМ ПАДЕЖОМ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СОСТОЯНИЕ ЛИЦА, В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Рассматривается синтаксическая и семантическая структура безличных глагольных предложений с местным падежом в современном литовском языке и отношения этих предложений с личными предложениями. Безличные глагольные предложения с местным падежом образуются по структурной схеме $V_3-N_{\text{dat}}-N_{\text{loc}}$. В их предикативном центре употребляются интранзитивные глаголы, обозначающие различные восприятия (звуковые, зрительные, вкусовые), определяющие физическое или психическое состояние лица.

Безличные и соотносительные личные предложения часто являются денотативными синонимами, но различаются в сигнификативном плане. Безличные предложения типа *Man akyse prablaivėja* не синонимичны с соотносительными личными предложениями.

LITERATŪRA

Fillmore, 1977 – Fillmore Ch. J. The case for case reopened. – *Syntax and Semantics* 1977, vol. 8, p. 59–81.

Katkuvienė, 1979 – Katkuvienė L. Lietuvių kalbos beasmeniai veiksmažodiniai sakiniai, žymintys gamtos reiškinius. – *Kalbotyra*, 1979, t. 30 (1), p. 39–46.

Kryžan-Stanojevič, 1978 – Kryžan-Stanojevič B. Konstrukcje „bezpodmiotowe“ w języku słoweńskim. – *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, 1978, t. 17, s. 299–304.

Lietuvių kalbos gramatika, 1971 – Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1971, t. 2.

Lietuvių kalbos gramatika, 1976 – Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1976, t. 3.

Paulauskienė, 1971 – Paulauskienė A. Dabartinės lietuvių kalbos veiksmožodis. – V., 1971.

Wierzbicka, 1966 – Wierzbicka A. Czy istnieją zdania bezpodmiotowe. – Język Polski, 1966, t. 46, s. 177–196.

Апресян, 1967 – Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М., 1967.

Арват, 1969 – Арват Н. Н. Стилистика безличных предложений в современном русском языке. – Черновцы, 1969.

Распопов, 1976 – Распопов И. П. Что же такое структурная схема предложения? – ВЯ, 1976, № 2, с. 65–70.

Русская грамматика, 1980. – Русская грамматика. – М., 1980, т. 2.

Твердовская, 1955 – Твердовская Е. А. Глагольные безличные предложения в современном русском литературном языке: Автореф. канд. дис. – М., 1955.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Anglų filologijos katedra

Iteikta
1982 m. gruodžio 30 d.